Obr. 1 Lebka soudce Šepespuptaha z pravé strany. Na temenní kosti patrné ztenčení, tzv. *depressio biparietalis circumscripta*, na obou čelistech absence prvních premolárů a na dolní čelisti absces pod první stoličkou (foto P. Havelková)

Staří Egypťané pohřbení v hrobovém komplexu princezny Šeretnebtej (AS 68)

Petra Havelková

Na jaře a na podzim roku 2012 byla v hrobovém komplexu princezny Šeretnebtej (AS 68) odkryta řada pohřbů a nalezeno množství izolovaných lidských kostí. Do dnešního dne byly zpracovány pozůstatky devatenácti nejlépe zachovaných jedinců. Většina byla objevena v oblasti pilířového dvora, ať již v šachtách nebo během odstraňování zásypu dvora či přilehlých skalních hrobek. Vzhledem k ohrožení výzkumu nepovolanými návštěvníky bylo třeba primárně prozkoumat šachty v otevřeném dvoře, které není možné jakkoli zabezpečit. V samotných skalních hrobkách byly prozkoumány pouze šachta 2 v Neferově hrobce (AS 68d) a již na jaře objevený pohřeb Šepespuptaha (AS 68b). Veškeré metody použité k odhadu demografických údajů jsou podrobně popsány v monografii věnované Neferinpuově hrobce (Havelková 2013).

Pohřby v šachtách ve dvoře

Ve vlastním dvoře hrobového komplexu princezny Šeretnebtej se nacházelo celkem dvanáct šachet. V průběhu jara a podzimu 2012 bylo odkryto devět šachet (viz Vymazalová – Dulíková v tomto čísle: 26–34), pouze ve čtyřech z nich však byly nalezeny lidské ostatky. Bohužel zásahy starověkých zlodějů a v některých případech i spodní voda byly příčinou jejich špatné zachovalosti. Přesto bylo možné u většiny z nich provést alespoň základní antropologické určení.

Na rozhraní šachet 1 a 3, jejichž pohřební komory spolu původně sousedily (více viz Vymazalová – Dulíková v tomto čísle: 27), byly nalezeny lidské kosti patřící dvěma jedincům (209a/AS68/2012 a 209b/AS68/2012). Jelikož byly nalezeny smísené a poházené v zásypu mezi pohřebními komorami, lze uvažovat o tom, že jeden jedinec byl původně pochovaný v šachtě 1 a druhý v šachtě 3. Přestože

Obr. 2 Zlomenina krčku levé kosti stehenní s oddělenou hlavicí, která se nedochovala, a viditelnými posttraumatickými změnami (foto P. Havelková)

byly kosti značně poškozené, díky jejich odlišné robusticitě bylo možno pozůstatky obou jedinců oddělit.

První kostra (209a/AS68/2012) byla relativně dobře zachovalá, ačkoli z lebky se našly pouze ploché kosti mozkovny. Na základě stavby pánevních kostí bylo možno odhadnout, že kostra patřila pravděpodobně drobné starší ženě ve věku 40–60 let. Odhad výšky postavy ukázal, že byla přibližně 151 cm vysoká. Vzhledem k absenci obličejové části lebky jsme bohužel nemohli zjistit nic o jejím vzhledu a také o zdravotním stavu chrupu. Studium dlouhých kostí ukázalo, že nebyla zcela zdravá. Tato žena zřejmě utrpěla zranění krčku levé kosti stehenní, provázené výraznými posttraumatickými změnami a kostními nárůsty (obr. 2). Pravděpodobně zde došlo k částečné fraktuře nebo zhmoždění krčku a přilehlých vazů, následkem čehož došlo k částečnému oddělení hlavice kosti stehenní. Kvůli posttraumatickým změnám toto zranění nikdy zcela nesrostlo. Úraz byl poměrně závažný, nicméně žena jej přežila a je vysoce pravděpodobné, že jí způsobovalo významné omezení pohyblivosti.

Druhým jedincem (209b/AS68/2012) pohřbeným v jedné z výše zmíněných šachet, byl nejspíše muž. Na základě degenerativních změn na kostře, stavu úbytku trámčiny v horních koncích dlouhých kostí a rozsahu opotřebování chrupu se odhaduje, že šlo o jedince pravděpodobně staršího 50 let. Mezi zlomky lebky se zachovala též kost skalní (část kosti spánkové), která chrání vnitřní ucho. Na povrchu této kosti, včetně bradavčitého výběžku, jsou patrné stopy zánětlivých změn. Z postkraniálního skeletu se však mnoho nezachovalo, takže případné projevy jiných nemocí na něm již nelze ověřit.

V šachtě 2, jež byla nedokončená, stejně jako v šachtě 7, kde výzkum nebyl dokončen z bezpečnostních důvodů (Vymazalová – Dulíková v tomto čísle: 27), nebyly nalezeny žádné lidské kosterní pozůstatky. Šachta 4 dosahovala hloubky 10 m a pohřeb objevený na jejím dně byl značně poškozen a fragmentarizován (248a/AS68/2012). Vzhledem k velké hloubce této šachty zasahovala do míst pohřbu spodní voda a před vlastním zpracováním a čištěním bylo třeba, aby kosti dostatečně vyschly. Antropologické zpracování tohoto pohřbu tak bude úkolem pro následující expedici. Pravděpodobně však jde o pozůstatky jednoho jedince. Odlišná situace je u kosterních nálezů ze šachty 5, které také čekají na své zpracování (252/AS68/2012). Už nyní je možné říci, že se jedná o množství kostních fragmentů minimálně čtyř jedinců různého stáří, k jejichž uložení došlo pravděpodobně druhotně. Šachta 6 zatím nebyla zkoumána, stejně jako šachta 8 a 12. V šachtách 9 a 10 byly nalezeny pouze zvířecí kosti, lidské pohřby zde zcela chyběly.

Na dně šachty 11 byly nalezeny roztroušené lidské kosti patřící jednomu jedinci (202a/AS68/2012). Zatímco postkraniální skelet byl poměrně dobře zachován, z lebky byly nalezeny pouze zlomky mozkovny a zlomek dolní čelisti. Z morfologických znaků na kostře vyplývá, že se jednalo pravděpodobně o muže. Změny na pánevní kosti a hustota trámčiny dlouhých kostí odpovídají věku 35–50 let. Na obratlích byly zaznamenány různé druhy degenerativních změn. V oblasti krční páteře, zejména jejího spodního úseku, byly pozorovány změny na terminálních plochách obratlových těl – tzv. osteochondróza. Artrotické změny se vyskytovaly také na prvním krčním obratli – atlasu.

Na dlouhých kostech se výrazné degenerativní změny nevyskytovaly, ale byly zde zaznamenány změny v oblastech úponů, zejména velkých svalů dolních končetin, které by mohly ukazovat na zvýšenou fyzickou aktivitu. Aktivita horních končetin byla jistě na čas omezena, jak lze usuzovat podle zhojené zlomeniny pravé kosti loketní, která se kvalitně zhojila svalkem bez výrazné dislokace.

Z celkového počtu dvanácti šachet ve dvoře princezny byly tedy dosud zpracovány pouze tři jedinci, kosterní nálezy ze dvou šachet čekají na zpracování, ve čtyřech šachtách nebylo nalezeno nic nebo pouze zvířecí kosti a dvě šachty je třeba prozkoumat v následující sezóně.

Vrchní soudce královského paláce Šepespuptah

Na jaře roku 2012 byla objevena a vyčištěna skalní hrobka (AS 68b) náležející vrchnímu soudci královského paláce Šepespuptahovi (obr. 1; Vymazalová – Dulíková 2012: 14). Jeho tělo bylo uloženo v pohřební jámě částečně vytesané do skály a původně přikryté kamenným víkem. Kostra (120c/AS68/2012) ležela v neanatomické poloze a některé z kostí byly nalezeny i mimo pohřební jámu. Obě kosti pažní byly postmortálně zlomeny ve stejném místě a spodní poloviny obou kostí chyběly. Jedna z těchto částí byla později nalezena v koridoru vedoucím do pohřební komory. Je vcelku pravděpodobné, že obě tyto kosti byly poškozeny starověkými zloději, kteří narušili pohřeb a kosti zlomili ve snaze získat ozdoby (náramky?) patřící zemřelému.

I navzdory těmto zásahům byla kostra Šepespuptaha téměř kompletní. Na základě antropologického určení se jednalo o muže přibližně 173 cm vysokého, který zemřel zřejmě ve věku 35–50 let. Přes tento poměrně nízký věk nebyl jeho zdravotní stav nejlepší.

Kloubní výběžky obou ramen dolní čelisti jsou výrazně zkráceny a jsou na nich patrné degenerativní změny (subchondrální cysty, nárůsty i porozita). Markantní je také velice silné obroušení zubů (abraze), které u některých odhaluje až jejich nervové kanálky. Charakter abraze je velice nerovnoměrný. Na zubech horní čelisti je okluzní plocha výrazně zkosená na vnitřní stranu směrem k jazyku (linguálně), u zubů dolní čelisti je tomu naopak (vestibulárně). Před čelistní jamkou je patrný ostrůvek porozity. Všechny tyto změny ukazují na problémy s čelistním kloubem, kdy nejspíše docházelo k častému vykloubení kloubních výběžků (kondylů) dolní čelisti z jamky směrem dopředu, což podmiňovalo výrazný předkus. Je otázkou, zda se jednalo o vrozenou, habituální luxaci, která by mohla být způsobena právě zkrácením kloubních výběžků dolní čelisti, mělkou jamkou čelistního kloubu nebo tvarem hlavičky.

K uvedeným problémům s chrupem přibyl další. Ještě za svého života ztratil Šepespuptah na pravé straně horní i dolní čelisti první třenový zub. V době jeho smrti již byly čelisti v těchto místech zcela zhojené, ale vzhledem k nepravidelné struktuře kostní tkáně v těchto místech nelze vyloučit, že tyto zuby nevypadly přirozeně, ale byly vyraženy. Aby byl výčet jeho problémů s chrupem kompletní, je třeba ještě zmínit zánětlivé ložisko, které se nacházelo na dolní čelisti pod první pravou stoličkou.

Obtížemi trpěl i v oblasti krční páteře. Ačkoli se na většině obratlů nevyskytovaly žádné výrazné degenerativní změny, druhý krční obratel (čepovec) byl postižen výraznou artrózou v oblasti *dens axis*, tedy výběžku, který komunikuje s prvním krčním obratlem (atlasem) a umožňuje otáčení hlavy. Jeho přední kloubní plocha byla zcela eburnována, k čemuž dochází při nejzávažnějším stadiu artrózy, kdy chrupavka zcela vymizí a kost získá slonovinový vzhled.

Dalším zajímavým znakem na Šepespuptahově lebce je ztenčení obou temenních kostí, tzv. *depressio biparietalis circumscripta*. Tento znak je řazen mezi tzv. diskrétní (epigenetické) znaky, které mohou ukazovat na biologickou příbuznost. Tento znak byl nalezen i u jednoho jedince z Neferinpuovy hrobky (65/AS37/2007) nebo kněze Iufay (Strouhal 2004: 140–141). Bohužel v Egyptě ve Staré říši není jeho výpovědní hodnota vysoká, jelikož se vyskytuje poměrně často. Zatímco v jiných populacích je frekvence tohoto znaku 0,4–1,3 %, u jedinců ze Staré říše dosahuje frekvence 14,4 % (Breitinger 1983: 77). Pouze na základě tohoto znaku tedy nelze usuzovat na biologickou příbuznost více jedinců.

Zásadním zraněním, a pro Šepespuptaha také pravděpodobně velikou komplikací ovlivňující jeho život, bylo poranění levé stehenní kosti v její proximální (horní) oblasti (obr. 3). Velice pravděpodobně se jedná o tzv. pertrochanterickou (transtrochanterickou) zlomeninu krčku kosti stehenní, která se vyznačuje tím, že lomná linie zasahuje trochanterický, chocholíkový masiv, tedy oblast mezi velkým

Obr. 3 Pertrochanterická zlomenina krčku levé kosti stehenní s patrným posunem rotace a osy krčku oproti pravostranné kosti a viditelnými posttraumatickými změnami na velkém chocholíku (foto P. Havelková)

a malým chocholíkem – trochanterem (Hudec *et al.* 1970: 714). Vede zevně od *linea intertrochanterica* a začíná na horní a zevní ploše velkého chocholíku a končí pod malým chocholíkem. Tyto zlomeniny vznikají nejčastěji přímým působením násilí, tedy nárazem na kyčel při natažené končetině (Typovský 1972: 737). Dochází k nim především u starších a starých osob, ale mohou vzniknout i v dětství. Pokud zraněný přežije, což Šepespuptah dokázal, zpravidla se tato zlomenina zhojí díky dokonalému prokrvení a kvalitní spongióze i bez léčení, ovšem za cenu výsledné deformity s následnými změnami na ostatních kloubech končetiny (Typovský 1972: 737). Hlavními klinickými příznaky jsou pak zkrácení a zevní rotace krčku, k čemuž zde opravdu došlo. Přestože je kost poměrně dobře zhojena a nešlo o dislokovanou zlomeninu, je zde patrný posun a osa krčku i jeho rotace jsou změněny. Další posttraumatické změny jsou viditelné zejména v oblasti velkého chocholíku, kde vznikly výrazné kostní nárůsty. Často je následkem takového těžkého úrazu také sekundární artróza kyčelního a především kolenního kloubu, a to vinou změněného působení statických sil. Tyto změny na kostře však zaznamenány nebyly. Je možné, že se úraz stal nedlouho před smrtí, a vliv zranění na ostatní klouby už se tedy nestihl projevit. Nelze ale ani vyloučit, že jej toto zranění upoutalo na delší dobu na lůžko. Jisté je, že nebylo pouze bolestivé, ale pokud s ním nějakou dobu žil, muselo mít dopad i na celý zbytek Šepesputahova života – výrazně kulhal. Je také zjevné, ostatně podobných případů bylo ve starém Egyptě více, že i postižený člověk mohl dosáhnout vysokého postavení, jak dokládají všechny Šepespuptahovy tituly (Vymazalová – Dulíková 2012: 15).

Při prohlídce kostí nohy byly také zaznamenány malé léze zejména v oblasti prvního metatarsu pravé strany. Takovéto léze se mohou vyskytnout u nemocných dnou (*arthritis uratica*), u nichž dochází k metabolické poruše při odbourávání purinů a k nadměrné produkci kyseliny močové (Waldron 2009: 67). Ta následně krystalizuje a ukládá se především v kloubech. Jde o onemocnění zánětlivé, provázené silnými bolestmi. Někdy bývala dna označována také jako „nemoc králů“, protože k ní vedla nadměrná konzumace masa a alkoholu. Zda touto nemocí trpěl i Šepespuptah, není zcela jisté, je třeba ještě dalšího výzkumu, aby bylo možné tuto hypotézu přijmout.

Neferhathor – „krásná žena krásného Nefera“

Jedinou odkrytou šachtou v rámci všech čtyř skalních hrobek byla šachta 2 v nejvýchodnější, Neferově skalní hrobce (AS 68d; viz Bárta v tomto čísle: 22–24). Pohřební komora na dně této šachty ukrývala sarkofág s pohřbem ženy pravděpodobně starší 50 let (197/AS68d/2012). Odhad pohlaví na základě lebky nebyl jednoznačný. Naštěstí se dochovaly zlomky pánevních kostí s oblastí velkého sedacího zářezu, kde byl zřetelně vytvořen tzv. *sulcus praeauricularis*, který jednoznačně ukazuje, že se jednalo o ženu. Zajímavé jistě je, že ze všech hodnocených žen, jejichž kostry byly nalezeny v minulém roce, šlo o nejvyšší ženu, jelikož měřila přibližně 156 cm (dle Raxter *et al.* 2008).

S největší pravděpodobností se jednalo o Neferhathor, manželku majitele hrobky Nefera. Stejně jako její muž má i Neferhathor ve svém jméně komponent „krásný“, což v mládí jistě mohla být. V pokročilém věku však již ztratila většinu zubů, což způsobilo zvětšení úhlu dolní čelisti, a její vzhled nejspíše opravdu odpovídal staré ženě (obr. 4). I ona měla, stejně jako většina jejích současníků, se zuby značné problémy. Kromě zubů ztracených za života ji trápily také záněty (abscesy) pod oběma třenovými zuby v levé části dolního zubního oblouku a na přítomných zubech měla velice silný zubní kámen. Nepříjemná a omezující mohla být také silná artróza čelistních kloubů.

Silné degenerativní změny spojené s pokročilým věkem byly patrné i na kostech postkraniálního skeletu, zejména v oblastech páteře a velkých kloubů. S pokročilým věkem často souvisí také změny v oblastech úponů svalů a vazů (entezopatie), které se bez ohledu na fyzickou aktivitu, která může být příčinou jejich vzniku v mladším věku, ve stáří vyskytují rovnoměrně u většiny úponů (Jurmain *et al.* 2012: 540). V tomto případě tomu tak není. Oblasti úponů jsou postiženy jen velice slabě, a to dokonce i u úponů velkých svalů na kosti stehenní či holenní. Pouze oblast lokte oboustranně vykazuje výrazné změny na laterálním epikondylu kosti pažní, kde začínají extensory zápěstí a prstů, což by mohlo ukazovat na zvýšenou aktivitu zasahující tuto oblast. Ve sportovní medicíně se jedná především o tzv. tenisový loket, v případě současných zaměstnání jsou tímto druhem změn postiženi nejčastěji zubaři, zedníci, tesaři, mezi ženami švadleny nebo ženy v domácnosti (např. Commandré 1977; Cunha – Umbelino 1995; Rodineau 1991).

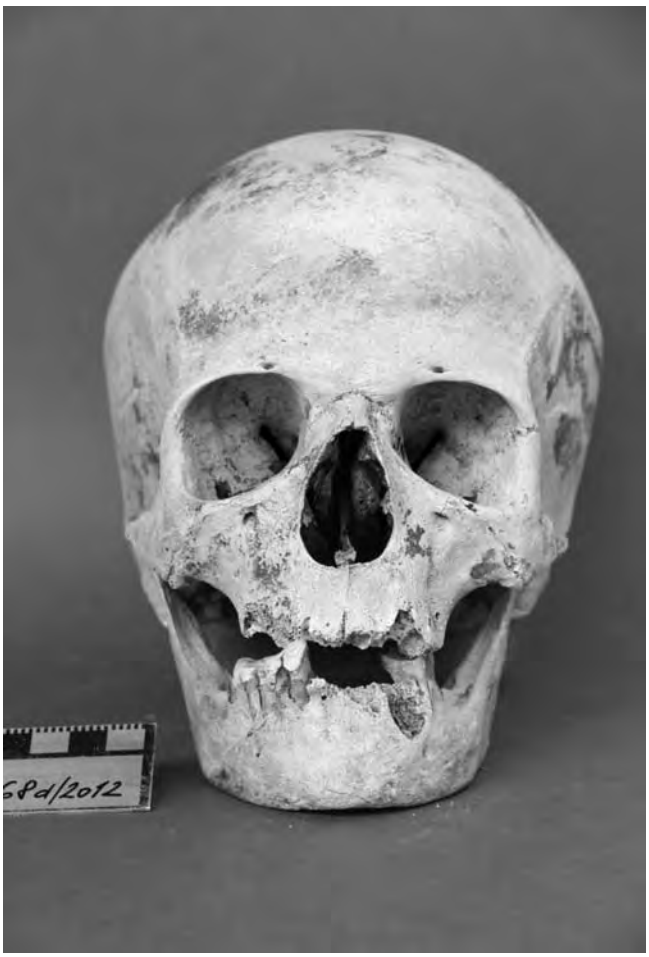

Obr. 4 Lebka Neferhathory, kněžky bohyně Hathory a manželky vysokého hodnostáře Nefera (foto P. Havelková)

Nešachtové pohřby z Duaptahovy hrobky (AS 68a)

V nejzápadnější skalní hrobce, patřící inspektorovi příslušníků královského paláce Duaptahovi, se nacházejí dvě šachty, které však zatím nebyly prozkoumány (Vymazalová – Dulíková 2012: 15). Mimo ně zde byl nalezen nešachtový pohřeb situovaný v severozápadním rohu velkého výklenku, který se nacházel v západní stěně hrobky (110/AS68a/2012). Tento pohřeb patřil dítěti, jež zemřelo ve věku 9–12 let. I navzdory skutečnosti, že kosti byly rozmetány v zásypu, je kostra – kromě lebky – poměrně dobře zachovalá. Při antropologickém zpracování nebyly nalezeny žádné závažné patologické změny, které by mohly poskytnout informaci o příčině jeho úmrtí. Odhad pohlaví u dětských koster je velice problematický, jelikož pohlavní znaky u dětí ještě nejsou formovány. Ani v tomto případě nebylo možno pohlaví dítěte určit.

Nešachtové pohřby v rámci Šepespuptahovy hrobky (AS 68b)

Již před odkrytím vstupu do této hrobky bylo objeveno několik roztroušených pohřbů. Patrná je zejména jejich kumulace před vstupem do hrobky a těsně za ním. Většinu těchto pohřbů lze bohužel obtížně datovat. Jednalo se jistě o minimálně pět jedinců, jejichž pohřby byly většinou silně narušeny pozdějšími zásahy, ať již lidskými nebo přírodními.

Jedinou intaktní situací byl pohřeb malého dítěte, který byl odkryt ještě v rámci dvora před západní zdí vstupu do hrobky (85/AS68/2012) a bylo možno jej datovat do Staré říše až 1. přechodné doby. Tělo bylo původně uloženo v malované dřevěné rakvi, která se bohužel nezachovala. Leželo hlavou k severu a obličejem k západu se skrčenýma nohama. Toto dítě zemřelo pravděpodobně ještě před dosažením jednoho roku života.

Přímo ve vstupu do hrobky anebo těsně za ním se nacházely další narušené pohřby. Z prvního pohřbu se dochovala pouze stehenní a vřetenní kost dospělého člověka (49/AS68b/2012). Obě byly velice gracilní, pravděpodobně se jedná o pozůstatky ženy. Druhý pohřeb byl zachovalejší a patřil pravděpodobně ženě starší 50 let (59/AS68b/2012). Tato žena byla rovněž velice drobná. Podle délky kosti lýtkové byla výška postavy odhadnuta na méně než 150 cm. Stejně jako většina ostatních jedinců trpěla i ona velice silnou zubní abrazí okluzních plošek. U většiny zubů byly odhaleny nervové kanálky. Na pokročilejší věk ukazuje též i silná deformace téměř všech úponů svalů a vazů. Další poškozený pohřeb v zásypu vstupu do hrobky patřil dospělému jedinci, spíše muži, blíže neurčitelného věku (99/AS68b/2012). Zachovaly se obě loketní kosti, z nichž levá byla v distální části (blíže zápěstí) šikmo zlomena a zhojena, s posunem zlomku mediálně. Na pravé kosti byly zaznamenány změny úponu na okovci (olecranon), které mohly být výsledkem zvýšené fyzické zátěže, možná i jako kompenzace zlomeného předloktí na levé straně. Bohužel nelze určit, zda byla zlomena i levá kost vřetenní, protože se nedochovala.

Uvnitř pohřební komory byly v zásypu rozmetány další dislokované kosti, které pravděpodobně patřily jednomu jedinci (120a/AS68b/2012). Byla jím opět pravděpodobně žena, která zemřela asi ve věku 25–35 let a byla vysoká přibližně 154 cm. Její lebka se bohužel nezachovala. Na nalezených kostech nebyly pozorovány žádné patologické změny.

Nešachtové pohřby v Itiho hrobce (AS 68c)

Také v Itiho hrobce, kde byla pravděpodobně pohřbena i princezna Šeretnebtej, byly nalezeny pohřby uložené mimo šachty. Dva z nich byly opět ve vchodu do hrobky. Z prvního z nich se dochovalo pouze několik kostí postkraniálního skeletu, roztroušených v zásypu. Bohužel zde nebylo možno určit pohlaví, ani věk jedince (181a/AS68c/2012). Můžeme pouze říci, že se jednalo o dospělého člověka.

Druhý se nacházel nad podlahou ve vstupu do hrobky. Tento jedinec byl původně uložen v dřevěné rakvi obložené kameny a cihlami (Vymazalová – Dulíková v tomto čísle: 31). Jednalo se zřejmě o muže zemřelého ve věku mezi 35 a 50 lety (202a/AS68/2012). Byl ze všech mužů z tohoto souboru nejmenší, měřil pouhých 169 cm. Za svého života prodělal méně či více závažná zranění. Mezi ta méně závažná patřila zlomenina levé kosti loketní v její distální části, zhojená svalkem bez zjevné dislokace. Bohužel kost vřetenní stejné strany se nedochovala, proto není možné říci, zda došlo i k jejímu zlomení. Pokud by se jednalo o izolovanou zlomeninu pouze kosti loketní, mohlo by se jednat o tzv. obrannou zlomeninu, která vzniká, když si člověk chrání obličej a hlavu při napadení (Horáčková *et al.* 2004: 73). Zhojené zranění na lebce ukazuje, že hlavu si vždy neuchránil. Fraktura probíhala přes celou pravou kost temenní až ke kosti spánkové, kde byla zakončena poměrně velkým neuzavřeným otvorem (obr. 5). Toto zranění pravděpodobně vzniklo silným úderem do hlavy. Zřejmě se nejednalo o sečné zranění, protože jeho linie neprobíhala přímo, spíše šlo o prasklinu vzniklou tupým úderem. Zatímco samotná prasklina je zhojena téměř kompletně, na otvoru jsou stopy hojení pouze po okrajích a na vnitřní straně kosti. Zde je patrná také kostní novotvorba, která by mohla ukazovat na přítomnost zánětlivého procesu mezi vnitřní plochou lebečních kostí a tvrdých plen mozkových nebo epidurálního hematomu. Mohlo by se jednat o podobný případ, jaký je popsán ve Smithově papyru 4: 2,2–2,11. „*Člověk se zející ránou na hlavě, která pronikla až ke kosti a rozštěpila mu lebku. Krvácí z nosních dírek i uší, trpí strnulostí šíje. Nemoc, se kterou budu bojovat.*“ (citováno dle Strouhal *et al.* 2010: 40). V tomto případě to byl boj vítězný a pacient zranění přežil. Kromě tohoto vážného zranění měl jedinec pravděpodobně zlomenou i kostrč, k čemuž mohlo dojít například kopnutím nebo pádem na hýždě (Typovský 1972: 628).

Posledním z nešachtových pohřbů, který byl nalezen v této hrobce, je pohřeb pravděpodobně muže staršího 40, možná i 50 let (214a/AS68c/2012). Muž byl vysoký zhruba 171 cm. Tento pohřeb je zajímavý zejména místem svého nálezu, byl totiž uložen přímo v serdábu hrobky, kde se našly i sochy (Vymazalová – Dulíková v tomto čísle: 31, barevná příloha i–xiii). Z lebky se zachovala pouze dolní čelist, u níž již před smrtí došlo ke ztrátě několika zubů (třenových zubů a stoliček). Úhel čelisti byl změněn – zvětšen, k čemuž dochází u starších lidí právě následkem

Obr. 5 Zhojená fraktura kosti temenní s neuzavřeným otvorem za kostí spánkovou (foto P. Havelková)

ztráty zubů a následnou remodelací kosti. Abraze nebyla příliš výrazná a kromě zubního kamene měl tento muž pouze zubní kaz vpravo na druhé stoličce. Na postkraniálním skeletu nebyly zaznamenány žádné patologie kromě značných degenerativních změn, zejména artrózy v oblasti loketního kloubu a spondylózy a osteochondrózy na páteři. Tyto změny, stejně jako výrazné změny na téměř všech úponových místech svalů a vazů, opět ukazují na pokročilejší věk jedince.

Nešachtové pohřby v Neferově hrobce (AS 68d)

Kromě odkryté a výše popsané šachty s pohřbem Neferovy manželky Neferhathory byly při odkrývání této nejvýchodnější hrobky nalezeny další dva rozrušené pohřby. První z nich se nalézal rozmetaný ve výplni hrobky v její severní části mezi serdábem a zdí a byl datován do Staré říše (205/AS68d/2012). Patřil muži, který pravděpodobně zemřel mezi 40.–60. rokem života. Obličejová část lebky téměř celá chyběla, ale mozkovna byla takřka kompletní a hodně robustní. Většina zubů v horní i dolní čelisti se nedochovala, a u těch, které se zachovaly, není zubní abraze až tak výrazná, ale je značně nerovnoměrná. Z postkraniálního skeletu se dochovala horní část těla a také poškozené pánevní kosti s výraznými degenerativními změnami. Kromě jedné zlomeniny žebra nebyly zjištěny žádné patologie.

Druhý pohřeb byl nalezen před Neferovým serdábem v horní části zásypu a zřejmě patřil jedinci ve věku 35–50 let, u něhož nebylo možné určit pohlaví. Na základě rozměru hlavice kosti pažní a některých dalších znaků se ale jednalo spíše o ženu (147/AS68d/2012). Bohužel se však nedochovaly pánevní kosti a lebka byla značně poškozena. Zachovala se však téměř celá horní čelist a levá polovina dolní čelisti. Zuby horní čelisti jsou obroušeny nerovnoměrně, výrazněji na pravé straně. Také zuby na dochované levé polovině dolní čelisti vykazují nepravidelnou zubní abrazi, a to zejména druhá stolička, která má hladce obroušenu celou vnitřní stranu korunky. Patrně se jednalo o jednostranně zkřížený skus, při němž byla dolní čelist vybočena na levou stranu (Bóhmová 2003). Kromě této ortodontické anomálie měl tento jedinec také kazy na horních stoličkách. Většina kloubních spojení postkraniálního skeletu nevykazovala žádné výrazné degenerativní změny, dokonce i nepostižené obratle ukazují na mladšího jedince. Také změny v oblastech úponů svalů a vazů jsou slabé, s výjimkou laterárního epikondylu levé kosti pažní, kam se upínají extensory předloktí a zápěstí. Vzhledem k jejich ojedinělému výskytu můžeme předpokládat, že se jednalo o změny spojené s určitou nadměrnou nebo opakovanou činností.

Muž s hlavou ženy – pohřeb mezi pilíři

Posledním hrobem, který byl odkryt v loňském roce, byl pohřeb umístěný přímo mezi pilíři dvora princezny Šeretnebtej (68/AS68/2012). Podle první nálezové situace se předpokládalo, že se jedná o pohřeb *in situ*. Jeho datace byla bohužel komplikovaná. Kostra ležela ve skrčené poloze, celá horní polovina včetně lebky byla v anatomické poloze (obr. 6). Při pohledu na spodní část kostry však již bylo zřejmé, že kosti stehenní byly posunuty a otočeny tak, že jejich kondyly (tedy spodní část) směřovaly k pánevním kostem. Po vyzvednutí a během antropologického zpracování se ukázalo, že se jedná o pozůstatky dvou jedinců. Přesněji že lebka, ačkoli položená v místě, kde bychom ji očekávali, nepatří ke zbytku kostry. Lebka pravděpodobně patřila ženě starší 30 let a od zbytku kostry se lišila i barvou povrchu a strukturou kostí. Lebka byla velice světlá a uvnitř byl i patrný pruh bahna, jako by ležela v zaplavené oblasti. Je možné, že nějakou dobu ležela nezasypaná, čímž došlo k jejímu vybělení a narušení povrchu (jako je to patrné u kostí, které nacházíme ležet na poušti). Zbytek kostry náležel jedinci, který zemřel mezi 18. a 23. rokem života a jednalo se spíše o muže. Kosti měly světle hnědou barvu a nesly stopy pryskyřice a purpurového zbarvení,

Obr. 6 Původně předpokládaný hrob *in situ*, v jehož případě lebka nenáleží k postkraniálnímu skeletu (foto H. Vymazalová)

zejména na hlavicích kosti pažní a stehenní. Ani lebka ani postkraniální skelet nenesly žádné známky patologických změn.

Můžeme se pouze dohadovat, jakým způsobem došlo k této hrobové situaci a kam se poděla lebka a dolní čelist pohřbeného jedince, jehož kostra byla jinak zcela kompletní. Je otázkou, zda šlo o cílený zásah a sekundární uložení či zda to byl pouze náhodný jev, který vznikl vnějšími podmínkami na pohřebišti.

Mnoho otázek zůstane navždy nezodpovězeno, přesto další výzkum hrobového komplexu princezny Šeretnebtej jistě přinese další odpovědi. Snad již příští výzkumnou sezónu budeme moci říci více i o samotné princezně a dalších jedincích pohřbených ve skalních hrobkách.

Poděkování:
Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury České republiky v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2013/19, 00023272).

Literatura:

Bóhmová, Hana: 2003 „Symetrie zubních oblouků u zkříženého skusu“, Ortodoncie 12/1, s. 23–33.

Breitinger, Emil: 1983 „Depressio biparietalis circumscripta chez les anciens Egyptiens“, Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris 10, s. 71–79.

Commandré, F.: 1977 *Pathologie abarticulaire*, Maurecourt: Cétrane.

Cunha, Eugénia – Umbelino, Cláudia: 1995 „What can bones tell about labour and occupation: the analysis of skeletal markers of occupational stress in the Identified Skeletal Collection of the Anthropological Museum of the University of Coimbra“, Antropologia portuguesa 13, s. 49–68.

Havelková, Petra: 2013 „Anthropology“, in: Bárta, Miroslav *et al*. *The Tomb of Neferinpu*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XXIII] (v tisku).

Horáčková, Ladislava – Strouhal, Eugen – Vargová, Lenka: 2004 *Základy paleopatologie*, Brno: Nadace Universitas Masarykiana – CERM – Mararykova univerzita – NAUMA.

Hudec, Imrich – Šteiner, Pavol – Huraj, Emil (eds.): 1970 *Úrazová chirurgia 2*, Martin: Osveta.

Jurmain, Robert – Alves Cardoso, Francisca – Henderson, Charlotte Y. – Villotte, Sébastien: 2012 „Bioarchaeology's Holy Grail: The Reconstruction of Activity“, in: Grauer, Anne L. (ed.). *A companion to Palaeopathology*, Chichester, West Sussex – Malden, MA: Wiley-Blackwell, s. 531–552.

Raxter, Michelle H. – Ruff, Christopher B. – Azab, Ayman – Erfan, Moushira – Soliman, Muhammad – El-Sawaf, Aly: 2008 „Stature estimation in ancient Egyptians: a new technique based on anatomical reconstruction of stature“, American Journal of Physical Anthropology 136/2, s. 147–155.

Rodineau, Jacques: 1991 „Pathogénie des enthésopathies du membre supérieur“, in: Simon, Lucien – Hérisson, Christian – Rodineau, Jacques (eds.). *Pathologie des insertions et enthésopathies*, Paris: Masson, s. 166–171.

Strouhal, Eugen: 2004 „Co vypovídají pozůstatky osob z Iufaovy šachtové hrobky v Abúsíru“, in: Mynářová, Jana (ed.). *Pražské egyptologické studie* 3, Praha: Univerzita Karlova, České národní egyptologické centrum – Český egyptologický ústav, s. 134–149.

Strouhal, Eugen – Vachala, Břetislav – Vymazalová, Hana: 2010 *Lékařství starých Egypťanů I. Staroegyptská chirurgie. Péče o ženu a dítě*, Praha: Academia.

Typovský, Kamil: 1972 *Traumatologie pohybového ústrojí*, Praha: Avicenum.

Vymazalová, Hana – Dulíková, Veronika: 2012 „O princezně Šeretnebtej“, Pražské egyptologické studie 9, s. 10–17.

Waldron, Tony: 2009 *Palaeopathology*, New York: Cambridge University Press.

Abstract:

Ancient Egyptians buried in the tomb complex of princess Sheretnebty (AS 68)

The large tomb complex of princess Sheretnebty (AS 68), unearthed during the field season 2012, contained a lot of human burials in different situations. All skeletons were

examined by contemporary anthropological methods which included an estimation of the basic paleodemographic characteristics (indicators), morphological description, including living stature and a basic description of the health status. Nine burial shafts were discovered in the area of a courtyard with pillars and five human burials were found. Three of them were estimated to be probably one female (40–60 years old) and two males (35–50 years; more than 50 years). Several burials or isolated bones were also found inside or close to the entrance to rock-cut tombs. The burial of a child aged 10 to 12 years was uncovered in the fill of the tomb of Duaptah (AS 68a). Five individuals were buried in the fill or in front of the entrance to Shepespuptah's tomb – two females (25–35 years and over 50 years of age, respectively), a child younger than one year and two adult individuals where neither sex nor age could be estimated. The skeletons of two males, both older than 35 to 40 years were discovered in the tomb of princess Sheretnebty as well as in the tomb of Nefer. Additionally, isolated bones of another adult individual were scattered in the fill of Sheretnebty's tomb.

The most important burials this season were the graves of Shepespuptah and Neferhathor. Shepespuptah was a 35–50-year-old male, approximately 173 cm tall. A healed fracture of his left femoral neck was the most serious injury recorded on his skeleton. Neferhathor, the wife of Nefer, died probably at around 50 years of age and the estimated living stature was 156 cm.

Podoba princezny Šeretnebtej vonící k lotosovému květu na fragmentu jejích nepravých dveří (foto M. Frouz)

Skupina vápencových soch ze serdábu hrobky AS 68c. Další sochy se dochovaly ve fragmentech (foto M. Frouz)

Socha zachycující manželský pár, nejspíše majitele hrobky s manželkou, ze serdábu hrobky AS 68c (foto M. Frouz)

Detail sochy manželského páru (foto M. Frouz)

Detail dvojsochy mladého páru (foto M. Frouz)

Detail ženské postavy. Socha by mohla zachycovat podobu Šeretnebtej (foto M. Frouz)

Detail ženské postavy z dvojsochy mladého páru. Pravděpodobně rovněž zachycuje podobu Šeretnebtej (foto M. Frouz)

Socha mladého páru, muže a ženy vestoje, ze serdábu hrobky AS 68c (foto M. Frouz)

Detail dvojsochy zachycující dva muže s krátkými parukami a knírkem (foto M. Frouz)

Dvojsocha sedících mužů ze serdábu hrobky AS 68c se našla rozlámaná na více než dvacet fragmentů (foto M. Frouz)

Socha sedícího hodnostáře ze serdábu hrobky AS 68c (foto M. Frouz)

Fragmenty dvojsochy ze serdábu hrobky AS 68c zachycující dva kráčející muže (foto M. Frouz)

Detail plisovaných suknic mužské dvojsochy (foto M. Frouz)

Socha ze serdábu hrobky AS 68c představující sedícího hodnostáře Itiho (foto M. Frouz)

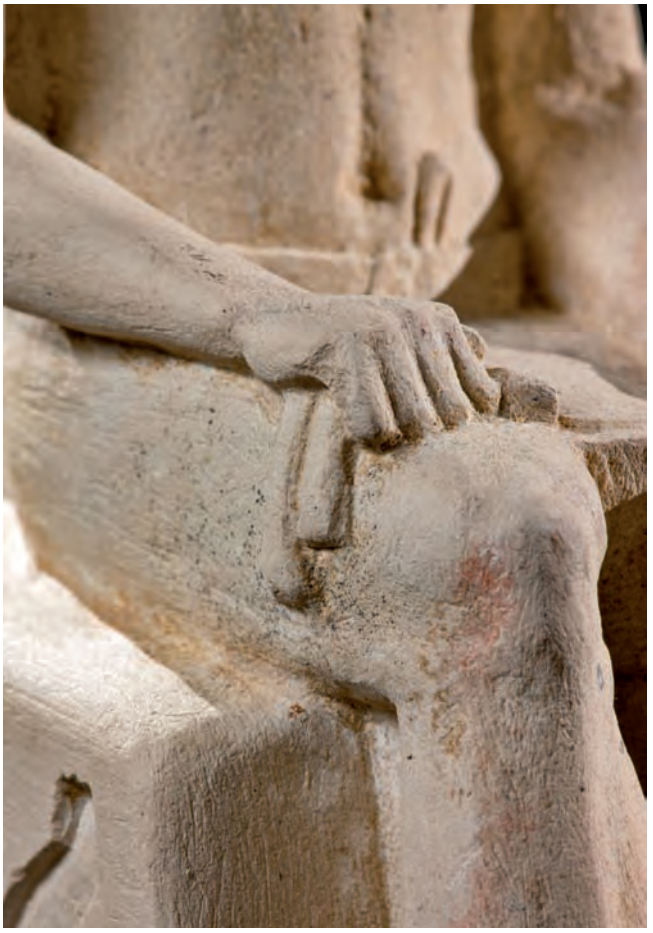

Detaily Itiho sochy (foto M. Frouz)

Detail postavy chlapce stojícího vedle své matky (foto M. Frouz)

Socha zobrazující ženu s malým chlapcem ze serdábu hrobky AS 68c. Mohlo by jít o Šeretnebtej se synkem (foto M. Frouz)

Nepravé dveře hodnostáře Nefera nalezené *in situ* v jeho skalní kapli AS 68d (foto M. Frouz)

Detaily nápisů a vyobrazení majitele s manželkou z Neferových nepravých dveří (foto M. Frouz)

Skupina soch nalezených v serdábu Neferovy hrobky AS 68d. Snímek zachycuje jejich pozici v serdábu (foto M. Frouz)

Reisové Talál (vlevo) a Ahmad se sochami z Neferova serdábu (foto M. Frouz)

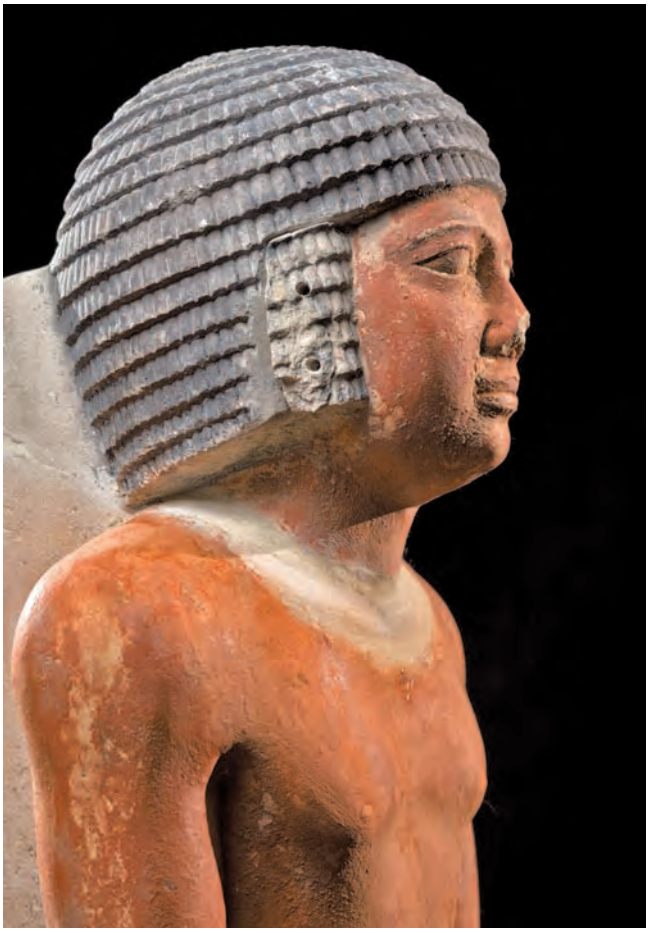

Detaily Neferovy sochy (č. 1) zachycující jej s krátkou parukou a plisovanou suknicí (foto M. Frouz)

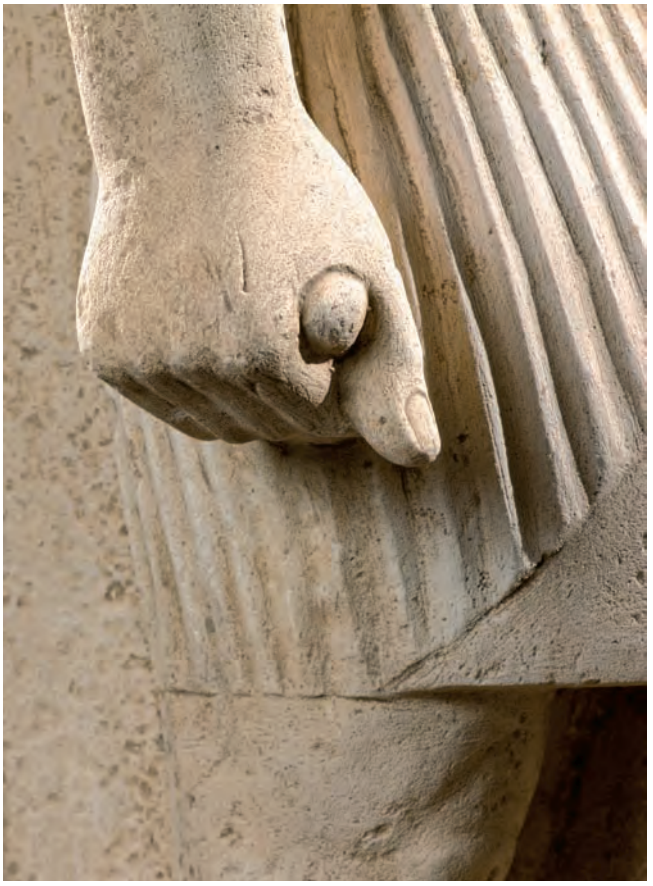

Detaily Neferovy sochy (č. 2) s rovnou parukou po ramena a plisovanou suknicí (foto M. Frouz)

Detail Neferovy sochy v pozici písaře, jehož ruka jako by dosud psala obětní formuli na svitek papyru (foto M. Frouz)

Neferova „písařská“ socha shora (foto M. Frouz)

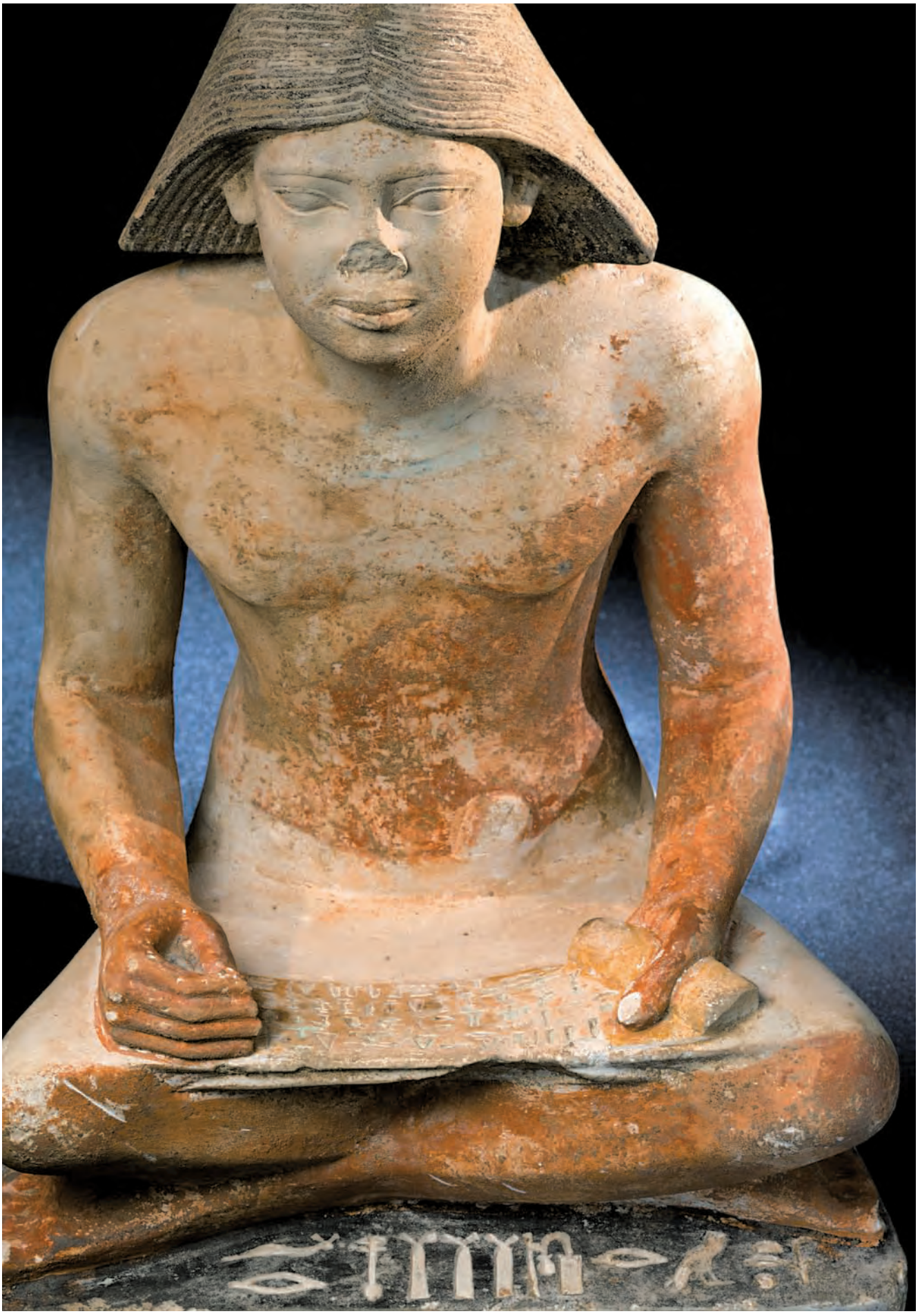

Neferova socha zachycující jej coby písaře, tedy člověka vzdělaného a váženého (foto M. Frouz)

Dvojsocha zachycující Nefera s jeho manželkou Neferhathorou, nalezená v serdábu jeho hrobky (foto M. Frouz)